

آرایه‌های ادبی لفظی

واج‌آرایی (نغمه حروف)

ک به تکرار یک واج (صامت یا مصوت) در سخن گفته می‌شود، به گونه‌ای که طنین آن در گوش برجای بماند و باعث پیدایش موسیقی آوایی در آن بخش از سخن شود.

□ «رشته تسبیح اگر بگسست معزوم بدار / دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود»

صامت / س / چندین بار تکرار شده است و در گوش طنین انداز است.

به عنوان نمونه‌ای دیگر، در این مصراع از حافظ: «بیار باده که بنیاد عمر بر باد است» تکرار صامت / ب / و مصوت / / باعث پیدایش موسیقی در کلام شده است.

خط فکرت

نام دیگر واج‌آرایی «نغمه حروف» است و شرط لازم برای به وجود آمدنش این است که: یک صامت یا مصوت، دست کم سه بار در فاصله‌ای نزدیک تکرار شود.

تمرین آموزشی: در کدام یک از گزینه‌ها، آرایش واج‌ها احساس نمی‌شود؟

(۱) از پای تا به سر همه سمع و بصر شدم	(۲) خلق چو مرغابیان، زاده ز دریای جان
(۳) دردی نه دواپذیر دارد	(۴) جدا شد یکی چشمه از کوهسار
(۵) مرا مادرم نام مرگ تو کرد	(۶) نهان می‌گشت پشت کوهساران

پاسخ تحلیلی:

تکرار صامت / س / (ص) و مصوت / ے / در نمونه نخست، تکرار مصوت / / در نمونه دوم و تکرار صامت / د / در نمونه سوم، موسیقی آوایی زیبایی پدید آورده است که چنین حالتی در نمونه چهارم و ششم، چندان احساس نمی‌شود. در نمونه پنجم نیز تکرار / م / و / / واج‌آرایی محسوسی شکل داده است.

این که یک واج با حرف‌های متفاوتی نوشته شود، واج‌آرایی را برهم‌نمی‌زند.

در واج‌آرایی به مصوت‌ها نیز توجه داشته باشید.

برای مثال در مصراع:

□ «به گوش هوش نبوش از من و به عشرت کوش»

(نیوشیدن: شنیدن و پذیرفتن سخن) علاوه بر تکرار صامت / ش / تکرار مصوتِ / و / U= نیز باعث ایجاد موسیقی درونی شده است.

حالا بگویید در این بیت، مصراع نخست واج‌آرایی دارد یا مصراع دوم:

□ «حال دل پیاده واپس ز کاروان / کی داند آن کسی که سوار است بر سمند»

بعید است واج‌آرایی / س / در مصراع دوم از «چشم» شما پنهان مانده باشد، اما توجه داشته باشید که در واج‌آرایی وظیفه اصلی بر عهده «گوش» است نه چشم! در مصراع اول کدام واج چهار بار تکرار شده است؟ بله! واج کسره. این واج نوشته نمی‌شود و به چشم نمی‌خورد اما به گوش که می‌آید!

به تکرار پی‌درپی کسره که باعث واج‌آرایی می‌شود، توجه داشته باشید.

پس در هر دو مصرع بیت بالا، واج‌آرایی پدید آمده است.

حالا به این قطعه شعر از «فروغ فرخزاد» دقت کنید:

□ «من از گفتن می‌مانم / اما زبان گنجشکان / زبان زندگی جمله‌های جاری جشن طبیعت است»

تکرار صامت / ج / در مصراع آخر این قطعه شعر، نه تنها به پیدایش موسیقی درونی آن کمک می‌کند بلکه تداعی‌کننده همهمه صدای گنجشکان (جیک‌جیک) نیز می‌باشد و نشانی است از نبوغ هنری آفریننده آن. به عنوان نمونه‌ای دیگر، تکرار صامت‌های / خ / و / ز / در این بیت از منوچهری دامغانی، تداعی‌کننده صدای ریزش و خرد شدن برگ‌ها در فصل خزان است:

□ «خیزید و خز آرید که هنگام خزان است / باد خنک از جانب خوارزم وزان است»

واج‌آرایی وقتی جنبه هنری بالایی به خود می‌گیرد که واج یا واج‌های تکرار شده، تداعی‌کننده صدایی باشند که با موضوع بیت و عبارت مرتبط است.

نمونه‌هایی دیگر:

□ «بر او راست خم کرد و چپ کرد راست / خروش از خم چرخ چاچی بخاست»

فردوسی، کشیده شدن چرخ چاچی (کمان ساخته شده در شهر چاچ) را در داستان رستم به تصویر می‌کشد و تکرار صامت‌های / چ /، / ر /، / خ / صدایی شبیه به «چرخ چرخ» را تداعی می‌کند که همان صدای کشیده شدن کمان است. در این حالت می‌توانیم بگوییم که واج‌آرایی با القای معنایی همراه است و ارزش هنری بالاتری دارد.

حالا بگوئید در بیت زیر، واج‌آرایی مصراع اول هنرمندانه‌تر است و القای معنایی دارد یا واج‌آرایی مصراع دوم؟

□ «ز یزدان دان نه از ارکان که کوتاه‌دیدگی باشد / که خطی کز خرد خیزد تو آن را از بنان بینی»

در مصراع اول تکرار پی‌درپی واج‌های / ا / ا / ، / ن / و / د / و در ادامه واج / ک / موسیقی زیبایی به مصراع داده است. با این حال این صداها هیچ معنایی را که مرتبط با مفهوم مصراع باشد به ذهن القانمی‌کنند؛ اما در مصراع دوم، تکرار صامت / خ / کشیده‌شدن قلم بر روی کاغذ را هنگام خطاطی تداعی می‌کند و شگنی نیست که این واج‌آرایی هنرمندانه‌تر از واج‌آرایی مصراع اول است.

تست آهوشی: در کدام گزینه واج‌آرایی هنرمندانه‌تر است و با القای معنایی همراه است؟

- ۱) مکن از خواب بیدارم خدا را / که دارم خلوتی خوش با خیالم
- ۲) ما را ز خیال تو چه پروای شراب است / خُم گو سر خود گیر که خُم‌خانه خراب است (خُم: ظرف بزرگ شراب)
- ۳) خیال خال تو با خود به خاک خواهیم برد / که تا ز خال تو خاکم شود عبیرآمیز (عبیر: ماده‌ای خوش‌بو)
- ۴) صحن سرای دیده بشستم ولی چه سود / کاین گوشه نیست در خور خیل خیال تو (خیل: لشکر، گروه)

پاسخ تحلیلی:

در هر چهار بیت تکرار صامت / خ / باعث ایجاد موسیقی درونی و واج‌آرایی شده است. حالا باید از خودمان بپرسیم که تکرار صامت / خ / یادآور صدایی است که مربوط به معنای کدام بیت می‌شود؟ بله، بیت اول که در آن از «خواب» سخن به میان آمده است و صدای / خ / القاکننده صدای خواب (خُرُخُر) است! راستی، دقت کنید که در مصراع اول گزینه چهارم، واج‌آرایی صامت / س / نیز به گوش می‌خورد، زیرا حرف «ص» و «س» هر دو نشانه یک واج هستند.

واج‌آرایی (نغمه حروف)

پرسش‌های تهرینی

تهرین ۱: در ابیات زیر تکرار کدام صامت پدیدآورنده واج‌آرایی است.

۱. مخور طعمه جز خسروانی خورش / که جان یابدت زان خورش پرورش
۲. گفتم غم تو دارم گفتنا غمت سرآید / گفتم که ماه من شو گفتنا اگر برآید
۳. گفتم که بر خیالت راه نظر ببندم / گفتا که شب‌رو است او از راه دیگر آید
۴. گرت ز دست برآید مراد خاطر ما / به دست باش که خیری به جای خویشتن است
۵. آن را که چنین دردی از پای دراندازد / باید که فرو شوید دست از همه درمان‌ها
۶. در بهشت انهار و اشجار است و در قرآن، اخبار و اعتبار است.

تهرین ۲: شاعر در ابیات زیر چگونه از واج‌آرایی برای زیبایی بیشتر سخن خود بهره برده است؟

۷. شب از چشم تو آرامش به وام دارد.
۸. مرا مادرم نام مرگ تو کرد / زمانه مرا پتک ترگ تو کرد
۹. دیده آتشین من برکش / و آتشم را بکش به آبی خوش
۱۰. عاقبت از خامی خود سوخته / رهروی کبک نیاموخته

(هنر ۹۳)

۱۱. شاعر در کدام بیت از آرایه «واج‌آرایی» بهره بیش‌تری برده است؟

- ۱) صبا به لطف بگو آن غزال رعنا را / که سر به کوه و بیابان تو داده‌ای ما را
- ۲) آن ابر دُرُز بار ز دریا که برآید / پر کرده ز دُر و درم و دانه دهان را
- ۳) رسم عاشق‌کشی و شیوه شهرآشوبی / جامه‌ای بود که بر قامت او دوخته‌بود
- ۴) شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی / غنیمت است چنین شب که دوستان بینی

۱۲. «واج‌آرایی» در کدام سروده زیر ارزش هنری بیش‌تری دارد؟

- ۱) سین هفتم سیب سرخی ست / حسرتا که مرا نصیب از این سفره سنّت / شروری نیست
- ۲) نه از رومم نه از رنگم / همان بی‌رنگ بی‌رنگم / بیا بگشای در، بگشای، دلتنگم
- ۳) جهان را بنگر سراسر / که به رخت رخوت خواب خراب خود / از خویش بیگانه است
- ۴) بر آسمان وحشی مردان کشت کار / رو آشیانه کن / بر چشم سبز جنگل بیدار / لانه کن

واج‌آرایی (نغمه حروف)

پاسخ تشریحی پرسش‌های تمرینی

۱. تکرار صامت (خ)
۲. گ / و / ا /
۳. علاوه بر / ا / تکرار / د / نیز موجب واج‌آرایی شده است.
۴. ت / و (خ)
۵. د / و / ا /
۶. مصوت بلند / ا / و مصوت کوتاه / ا / بسیار تکرار شده.

! صامت / ن / چندان به گوش نمی‌آید و واج‌آرایی اش خیلی برجسته نیست مگر آن که چندین بار در فاصله‌های نزدیک تکرار شود مانند «ز یزدان دان نه از ارکان»

۷. تکرار / ش / نوعی سکوت را به ما القا می‌کند.
۸. تکرار صامت / میم / چه حسی به شما القا می‌کند؟ انگار از ترس زبان‌تان گرفته باشد!
۹. مثل زمانی که که آب روی آتش می‌ریزد، به تکرار / ش / دقت کنید.
۱۰. تکرار / ا / و / خ / چه واژه‌ای را القا می‌کند؟ پاسخش با شما.

گزینه ۱۱

در هر چهار بیت واج‌آرایی گوش‌نوازی احساس می‌شود، اما تکرار دو واج «د» و «ر» در بیت دوم با واژه «دُر» و صدای فروریختن دُرها (مرواریدها) نیز هماهنگی دارد و آن را القا می‌کند که ارزش هنری بیش‌تری به واج‌آرایی بخشیده است.

گزینه ۱۲

همان ماجرای خواب است و تکرار صامت / خ / که پیش‌تر دیدیم.

سجع (تسجیع)

 هرگاه واژه‌های پایانی دو جمله (دو قرینه) در واج آخر مشترک باشند، یا هم‌وزن باشند، آرایهٔ سجع پدید می‌آید و آن دو جمله، مَسْجَع خوانده می‌شوند.

در اغلب نمونه‌های نثر مسجع، واژه‌های پایانی دو جمله، در بیش از یک حرف مشترک‌اند و در واقع هم‌قافیه هستند.

□ «ای عزیز! در رعایت دلها کوش و عیب کسان می‌پوش»

جملهٔ اول جملهٔ دوم

همان‌گونه که می‌بینید، در این عبارت می‌توان دو قرینهٔ یک‌جمله‌ای در نظر گرفت که واژه‌های پایانی این دو قرینه در مصوّت / و / و صامت / ش / مشترک هستند.

□ «هر نفسی که فرو می‌رود، ممدّ حیات است و چون برمی‌آید مفزح ذات»

جملهٔ اول (مرکب) جملهٔ دوم

خط‌فکر

برای این که ببینیم سخنی مسجع است یا نه، به این ترتیب فکر می‌کنیم:

۱. باید در آن سخن دو جمله یا عبارت قرینه هم (بدون فاصله) پیدا کنیم.
۲. آخرین واژهٔ غیرتکراری پایان قرینه‌ها چیست؟ اگر این واژه‌های غیرتکراری پایانی، در آخرین حرف خود (و یا بیش‌تر از آن) و یا وزن مشترک باشند، آرایهٔ سجع برقرار است.

تست آموزشی: در «فی الجملة زبان از مکالمهٔ او درکشیدن قوت نداشتیم و روی از محادثهٔ او گردانیدن، مرّوت

نداشتیم که یار، موافق بود و ارادت، صادق.» واژه‌های سجع کدام‌اند؟ (آزمون سراسری)

- ۱) نداشتیم و نداشتیم / موافق و صادق
۲) مکالمه و محادثه / قوت و مرّوت
۳) در کشیدن و گردانیدن / موافق و صادق
۴) مکالمه و محادثه / کشیدن و گردانیدن

پاسخ تحلیلی:

دیدیم که سجع در آخرین واژهٔ غیرتکراری پایان جمله‌ها رخ می‌دهد. علت نادرستی سایر گزینه‌ها این است که کلمات پایانی عبارت نیستند. افتادن «بود» از پایان جملهٔ آخر، مشکلی برای سجع پدید نمی‌آورد. ←
گزینهٔ ۱

 اگر اشتراک دو فعل، تنها در شناسه‌ها باشد، یا تفاوتشان تنها در پیشوندهای «می، بی، نه» باشد، نمی‌شود آن‌ها را به‌عنوان واژه‌های سجع قبول کرد؛ مثلاً «داشتیم - نداشتیم» یا «بود - نبود» در پایان دو جمله سجع به‌شمار نمی‌آیند.

به عبارت زیر توجه کنید:

□ «جان ما را صفای خود ده و دل ما را هوای خود ده»

این عبارت را می‌توان به دو قرینه تقسیم کرد که هر قرینه از یک جمله تشکیل شده است. (شرط اول برقرار است).
واژه‌های پایانی دو جمله (خود ده) یکسان هستند و تکرار واژه‌های یکسان در پایان دو جمله، پدید آورنده آرایه سجع نیست؛ بنابراین عبارت بالا در صورتی مسجع به شمار می‌آید که آخرین واژه‌های غیر تکراری دو جمله در واج آخر یا وزن مشترک باشند که این شرط برقرار است: صفا - هوا (هم‌وزنشان یکی است هم حرف آخرشان).
پس در عبارت بالا «صفا» و «هوا»، واژه‌های سجع به‌شمار می‌آیند و «خود» و «ده» در حکم ردیف سجع هستند.

❗ **ردیف سجع** می‌تواند از پایان یکی از دو جمله به قرینه جمله دیگر حذف شود:

□ «که یار موافق بود و ارادت صادق»

روشن است که در این عبارت، واژه «بود» از پایان جمله دوم حذف شده است و باید واژه «صادق» را با واژه «موافق» مقایسه کرد که مسلماً میان آن‌ها سجع برقرار است. (وزنشان یکی نیست اما در حرف پایانی یکسان هستند).

نمونه‌ای دیگر از حذف ردیف سجع:

□ «تو نیز اگر توانی سر خویش گیر و راه مجانبت در پیش.»

تمرین آهوشی: کدام عبارت زیر مسجع است؟

- ۱- صحبتی و فصاحتی و بلاغتی و کرامتی داشت که کس نداشت.
- ۲- خون در روی مالیدم تا در چشم شما سرخ‌روی باشم که گلگونه مردان خون ایشان است.
- ۳- من شبان و روزان آشکارا و نهان شما را به رزم این مردم تیره‌روان خواندم.
- ۴- هم در غایت سوز و اشتیاق بود و هم در شدت لهب فراق.
- ۵- جوانی جُست، لطیف، خندان و شیرین‌زبان در حلقه ما بود که در دلش از هیچ نوع غم نیامدی و لب از خنده فراهم.

پاسخ تحلیلی:

- ۱- واژه‌های «فصاحت»، «بلاغت» و «کرامت» سجع به حساب نمی‌آیند زیرا درون یک جمله آمده‌اند نه در پایان چند جمله پی‌درپی. «داشت» و «نداشت» واژه‌های پایانی دو جمله‌اند، اما سجع به‌شمار نمی‌آیند زیرا تنها تفاوت آن‌ها در پیش‌وند «ن» است.
- ۲- از سه جمله پدید آمده است که واژه‌های پایانی جمله‌های اول و دوم، یعنی «مالیدم» و «باشم»، تنها در شناسه مشترکند و این برای سجع کافی نیست. «مردان» و «ایشان» نیز درون جمله سوم آمده‌اند و نمی‌توانند پدیدآورنده سجع باشند.
- ۳- یک جمله بیشتر نیست، پس علی‌رغم وجود واژه‌های هم‌قافیه در آن، نباید این عبارت را مسجع به‌شمار آورد.

۴- از دو جمله تشکیل شده است. فعل جمله دوم «بود» است که حذف شده. و گفتیم که حذف ردیف سجع تأثیری بر این آرایه ندارد. واژه‌های قبل از «بود» در این دو جمله عبارتند از «اشتیاق» و «فراق» که در حرف آخر (و بیش‌تر) مشترک هستند.

۵- «نیامدی» از پایان جمله آخر حذف شده است اما حذف آن تأثیری بر سجع ندارد، زیرا ردیف سجع است. واژه‌های قبل از آن یعنی «غم» و «فراهم» در حرف آخر مشترکند، پس واژه‌های سجع به‌شمار می‌آیند.

روش تشخیص واژه‌های هم‌وزن در سجع:

الف) تعداد هجاهای یکسان دارند؛ مثلاً «بیگانگان» و «داناان» نمی‌توانند هم‌وزن باشند، زیرا اولی چهار هجایی است و دومی سه هجایی.

ب) زمان تلفظ هجاهایشان یکسان است؛ با این توضیح که همه صامت‌ها (ب، پ، ء، ع، ه، ح و ...) به یک واحد زمانی برای تلفظ شدن نیاز دارند. همه مصوت‌های کوتاه (ا، ب، ؤ) هم برای تلفظ به یک واحد زمانی (به اندازه صامت‌ها) نیاز دارند. همه مصوت‌های بلند (ā, u, i) به دو واحد زمانی برای تلفظ نیاز دارند؛ نمونه:

«طرح» و «زور» هم‌وزن هستند زیرا: ۱. هر دو تک‌هجایی هستند. ۲. طرح: ط (۱) + (۱) ر (۱) + ح (۱) = ۴ واحد زمانی

زور: ز (۱) + (۲) ر = ۴ واحد زمانی. پس زمان تلفظ این دو هجا نیز یکسان است.

«آزادی» و «نامرؤم» هم‌وزن هستند؛ زیرا: ۱. هر دو سه هجایی هستند ۲. زمان تلفظ هجاها در آنها یکسان است:

آ: آ (۱) + (۲) ا = ۳ // نا: ن (۱) + ا (۲) = ۳

زا: ز (۱) + (۲) ا = ۳ // مر: م (۱) + ر (۲) = ۳

دی: د (۱) + (۲) ی = ۳ // دم: د (۱) + م (۲) = ۳

اما «دستمال» و «پامال» هم‌وزن نیستند زیرا «دست» ۴ واحد زمانی برای تلفظ نیاز دارد اما «پا» ظرف ۳ واحد زمانی تلفظ می‌شود.

سجع (تسجیع)

پرسش‌های تهرینی

تهرین ۱: واژه‌های سجع را در عبارات زیر مشخص کنید.

۱. مَنّت خدای را عَزَّ و جَلَّ که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.
۲. باران رحمت بی حسابش همه را رسیده و خوان نعمت بی دریغش همه جا کشیده.
۳. از جمله نام‌های حسن یکی جمال است و یکی کمال.
۴. بی‌آتش قرار ندارد و در آتش وجود ندارد.
۵. شما در گل منگرید در دل بنگرید.
۶. هر نفسی که فرومی‌رود مُمدّ حیات است و چون برمی‌آید مفرح ذات.
۷. فزایش باد صبا را گفته تا فرش زمردین بگسترده.
۸. در بهشت از هزار گونه نعمت است و در قرآن از هزار گونه پند و حکمت است.
۹. در بهشت انهار و اشجار است و در قرآن اخبار و اعتبار است.
۱۰. هم راحت بود هم آفت، هم وفا بود هم جفا.
۱۱. اشتری و گرگی و روباهی از روی مصاحبت مسافرت کردند.
۱۲. جهان از شما زیادت دیده‌ام و بار بیشتر کشیده‌ام.

تهرین ۲: واژه‌های مشخص شده در کدام نمونه، سجع نیستند؟

۱۳. مال از برای آسایش عمر است نه عمر از بهرِ گرد کردنِ مال.
۱۴. توانگری به هنر است نه به مال و بزرگی به عقل است نه به سال.
۱۵. سز عشق نهفتنی است نه گفتنی و بساط مهر پیمودنی است نه نمودنی.
۱۶. گفت خاموش که در پستی مردن به که حاجت پیش کسی بردن.
۱۷. هر درختی را نمره معین است که به وقتی معلوم به وجود آن تازه آید و گاهی به عدم آن پژمرده شود.
۱۸. کدام عبارت مسجع است؟

(۱) ساز نخوت و غرور بشکن و ترفع و تقدّم بگذار و کودک‌وار به زانوی تعلّم بنشین.

(۲) آن روز گل بودم، می‌گریختم؛ امروز دل شدم، درمی‌آویزم.

(۳) ملائکه نمی‌دانستند که این چه مجموعه‌ای است تا ابلیس پرتلیس گرد او طواف می‌کرد.